

٢٥٠١٤

مرکز تحقیقات فلسفه و کلام اسلامی

۱۳۷۸ / ۳ / ۳۰

دانشگاه قم

دانشکده علوم انسانی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد فلسفه و کلام اسلامی

بررسی قوه خیال از دیدگاه

ابن سینا و ملاصدرا

استاد راهنما

دکتر احمد بهشتی

استاد مشاور

حجة الاسلام محمد ذبیحی

دانشجو

حسن متفکر

خرداد ۱۳۷۷

۲۵-۱۶

دانشگاه قم

دانشکده علوم انسانی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد فلسفه و کلام اسلامی

بررسی قوه خیال از دیدگاه

ابن سینا و ملاصدرا

استاد راهنما

دکتر احمد بهشتی

استاد مشاور

حجة الاسلام محمد ذبیحی

دانشجو

حسن متفکر

خرداد ۱۳۷۷

تشکر و سپاس

(سُنُّهُمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَ فِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ أَوَّلَمْ يَكْفُرْ بِرَبِّكَ
أَنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ.)

(فصلت، آیه ۵۳)

خداوند تبارک و تعالی را حمد و سپاس می‌گوییم که توفیق داد این پایان نامه را به اتمام رسانم، دمی در پای آیات «انفسی» به تفکر و تدبیر بنشینم و در حد توان به عظمت خلقت و ظرافت حکمت بالغه‌اش بیندیشم.

بر انبیاء و اولیاء به خصوص به افضل آنان حضرت محمد(ص) و اهل بیتش درود و صلوات می‌فرستیم که چراغ هدایت را برای همیشه فروزان نموده و صراط مستقیم الهی را نمایانند.

بر شهدای راه حق به ویژه به امام شهیدان حضرت امام خمینی رضوان الله تعالی علیه درود می‌فرستم که در اوج خود خواهی‌ها به ظلمات متراکم کفر و جهل تاختند و با فداکاری و جانفشانی خود تاریکیها را زدودند و ضلالت‌ها را کنار زدند و با انقلاب اسلامی شان نور «توحید» و «عدالت» را در ایران و جهان تاباندند.

لطف و عنایت خاص الهی بر جانبازان عزیز و همه وارستگیانی باد که در زیر چتر ولایت و رهبری و تحت پرچم نظام مقدس جمهوری اسلامی، تداوم بخش این راهند و وجود خویش را در پای انقلاب اسلامی ذوب می‌کنند تا آن را استوار و تنومند نگاه دارد و بر رشد و شکوفایی آن بیفزایند.

از استاد عالیقدر حوزه و دانشگاه آقای دکتر احمد بهشتی صمیمانه تقدیر و تشکر می‌کنم که به عنوان استاد راهنما در تمام مراحل این پایان‌نامه مرا راهنمایی و هدایت نمود و با وجود کثرت فعالیت آموزشی و تدریس و تحقیق، این متن را مطالعه و بررسی نموده، موارد به جا و سودمندی را تذکر داد و نیز از استاد محترم حجة الاسلام محمد ذبیحی کمال امتنان را دارم که با دقت این پایان‌نامه را خوانده، و پیشنهادهای سازنده‌ای را ارائه نمود و مرا مدیون زحمات خویش کرد.

تقدیم به:

- تمام کسانی که در جستجوی حقیقت اند
- به ارواح طیبه شهداء
- به روح بزرگوار و وارسته حضرت امام خمینی (ره)
- به روح وارسته استاد شهید مرتضی مطهری (ره)

چکیده

عنوان این پایان‌نامه «بررسی قوه خیال از دیدگاه ابن‌سینا و ملاصدرا» است، در آن آراء و نظرات دو فیلسوف نامدار و عظیم‌الشان جهان اسلام در باره قوه خیال مورد بررسی و تطبیق قرار گرفته است.

قوه خیال یکی از قوای مدرکه باطنی نفس در انسان است که تجرد آن مورد اختلاف این دو شخصیت برجسته، بی‌نظیر و صاحب‌مکتب در فلسفه اسلامی واقع شده است.

استاد شهید مرتضی مطهری در باره ابن‌سینا، رئیس مکتب مشاء می‌گوید:
(بوعلی حسین بن عبدالله ابن سینا اعجوبه دهر و نادره روزگار شناختش یک عمر و شناساندنش کتابی بسیار قطور می‌خواهد)^(۱)

و در باره ملاصدرا بنیان‌گذار و قهرمان حکمت متعالیه گفته است: (محمد بن ابراهیم قوامی شیرازی معروف به ملاصدرا و صدرالمتألمین حکیم الهی و فیلسوف ربانی بی‌نظیری [است] که حکمت الهی را وارد مرحله جدیدی کرد)^(۲)

ابن‌سینا مانند فلاسفه قبلی در مجموع آراء و نظرات خود بر مادی بودن قوه خیال و سایر قوای باطنی نفس در انسان معتقد شده و استدلال نموده است، اگر چه در کتاب المباحثات خود در مادی بودن آن تشکیک نموده و بر تجردش دلیل آورده است. ولی صدرالمتألمین معتقد است قوه خیال و سایر قوای باطنی نفس در انسان مجرد از ماده‌اند و بر تجرد آن دلایل و براهین زیادی اقامه کرده و نیز به تمامی دلایل شیخ‌الرئیس و جمهور مبنی بر مادی بودن قوه خیال، پاسخ داده است

اثبات تجرد قوه خیال از لحاظ «معرفة النفس» و «معاد شناسی» دارای اهمیت

۱- مجموعه آثار، مرتضی، مطهری، جلد ۱۴، ص ۴۷۹. (چاپ اول، انتشارات ملاصدرا، تهران، سال ۱۳۷۵).

۲- همان مأخذ، ص ۵۱۲.

فوق‌العاده‌ای است و در باره هر یک از آن دو نتایج و فواید مهمی را در پی دارد و مبنای حل بسیاری از مسایل در این دو موضوع اساسی است. این پایان‌نامه در سه فصل تدوین یافته است:

فصل اول، تعاریف و کلیات است و جایگاه ویژه قوه خیال را تبیین می‌کند. فصل دوم، به دلایل مادی و مجرد بودن قوه خیال اختصاص دارد و دلایل ابن‌سینا را در مادی بودن قوه خیال به همراه پاسخ ملاصدرا و دلایل صدرا را در مجرد آن بیان می‌کند.

فصل سوم، برخی از نتایج و فواید مجرد قوه خیال را در دو بعد «معرفة النفس فلسفی» و «معادشناسی» یاد آور می‌شود و اهمیت آنها را بیان می‌کند و نیز به برخی از معضلات و مشکلاتی که اعتقاد به مادی بودن قوه خیال در انسان‌شناسی و معاد جسمانی در پی دارد اشاره دارد.

فهرست مطالب

فصل اول: تعاریف و کلیات ۱

۱-۱- بخش اول: «در باره نفس»

۱-۱-۱- مدخل مقدمه ۱

۲-۱-۱- تعریف لغوی ۹

۳-۱-۱- تعریف اجمالی «مای شارحه» ۱۰

۴-۱-۱- اثبات نفس «هل بسیطه» ۱۲

۵-۱-۱- تعریف نفس «من حیث هی» ۱۴

دو اختلاف در باره نفس میان ابن سینا و ملا صدرا ۱۴

۶-۱-۱- نفس و روح و فرق آن دو ۱۶

۷-۱-۱- نفوس ارضی و تعاریف آنها ۱۷

الف - نفس نباتی ۱۷

ب - نفس حیوانی ۱۷

ج - نفس انسانی ۱۷

۲-۱- بخش دوم: «نفس حیوانی در انسان» ۱۹

۱-۲-۱- اثبات نفس حیوانی در انسان ۱۹

۲-۲-۱- قوای نفس حیوانی ۲۰

الف - تعریف قوه ۲۰

ب - اقسام قوا: محرکه، مدرکه ۲۱

ج - قوای محرکه، انواع و اقسام آن ۲۱

د - قوای مدرکه، انواع و اقسام آن ۲۲

۳-۲-۱- انواع قوای مدرکه باطنی ۲۳

الف - حس مشترک ۲۳

ب - قوه خیال ۲۳

ج - قوه واهمه ۲۳

د - قوه حافظه (متذکره) ۲۳

- ۲۴ ر - قوه متصرفه (متخیله و مفکره)
- ۲۵ ۴-۲-۱- محل قوای مدرکه
- ۲۷ ۵-۲-۱- ملاک تعدد قوا در نظر ابن سینا و ملاصدرا
- ۲۸ ۶-۲-۱- وحدت نفس از نظر ابن سینا و ملاصدرا

- ۳۱ ۳-۱- بخش سوم: «قوه خیال و جایگاه آن»
- ۳۱ ۱-۳-۱- دلایل مغایرت حس مشترک از قوه خیال
- ۳۲ ۲-۳-۱- اثبات قوه خیال
- ۳۲ ۳-۳-۱- ضرورت تغایر قوای مدرک از حافظ از نظر ابن سینا
- ۳۴ ۴-۳-۱- قوه واهمه و استقلال آن از نظر ملاصدرا
- ۳۵ ۵-۳-۱- تحقیقی در باره قوه حافظه (متذکره)
- ۳۸ ۶-۳-۱- جایگاه خاص قوه خیال در نظر ملاصدرا

۴۲ فصل دوم: «مجرد یا مادی بودن قوه خیال»

- ۴۴ ۲-۱- بخش اول: «در مادی بودن قوه خیال»
- ۴۴ ۱-۱-۲- مفهوم مادی و مجرد
- ۴۴ ۲-۱-۲- نظر حکمای مشاء و ابن سینا در مادی بودن قوه خیال
- ۴۴ الف - تزلزل شیخ در مادی بودن قوه خیال
- ۴۶ ب - نظر نهایی
- ۴۸ ۲-۱-۳- دلایل مادی بودن:
- ۴۸ ۱- دلیل اول در دو تصویر: فلسفی، ریاضی
- ۵۲ الف - پاسخ نقضی و تلاش ابن سینا در دفع آن
- ۵۴ ب - جواب حلی
- ۵۶ ج - توضیح بیشتر در پاسخ حلی:
- ۵۶ ۱- کیفیت ابصار
- ۵۷ ۲- نحوه پیدایش کلی
- ۵۹ ۲- دلیل دوم و پاسخ آن
- ۶۱ - تطبیق پاسخ
- ۶۱ ۳- دلیل سوم و پاسخ آن

- ۶۳ توضیح بیشتر پاسخ:
- ۶۳ الف - فرق مادی بودن و جسمانی بودن از نظر ملاصدرا.....
- ۶۳ ب - نظر استاد مطهری در این باره
- ۶۴ ج - دو بدن برای انسان و فرق آنها از نظر ملاصدرا

۶۶ ۲-۲- بخش دوم: «در تجرد قوه خیال»

- ۶۷ ۲-۲-۱- انواع دلایل: الف - اختصاصی ب - عمومی
- ۶۷ الف - دلایل و براهین اختصاصی:
- ۶۸ ۱- دلیل و برهان اول و وجوه چهارگانه آن
- ۶۹ ۲- دلیل و برهان دوم و اهمیت آن
- ۶۹ الف - ایراد اول و پاسخ آن
- ۶۹ ب - ایراد دوم و پاسخ آن در دووجه
- ۶۹ ۳- دلیل و برهان سوم
- ۷۲ الف - ایراد اول و پاسخ آن
- ۷۳ ب - ایراد دوم و پاسخ آن
- ۷۷ ۴- دلیل و برهان چهارم
- ۷۸ - اعتراض و پاسخ آن
- ۷۹ ۵- دلیل پنجم
- ۸۰ ۶- دلیل ششم
- ۸۰ ۷- دلیل هفتم
- ۸۱ ۸- دلیل هشتم (متخذ از المباحثات ابن سینا)
- ۸۲ ۲-۲-۲- نظری بر دلایل اختصاصی
- ۸۳ ۲-۲-۳- مبانی تجرد قوه خیال از نظر ملاصدرا
- ۸۴ ب - دلایل و براهین عمومی:
- ۸۵ ۱- دلیل اول:
- ۸۶ الف - اصل دلیل از ابن سیناست
- ۸۶ ب - اعتراض و پاسخ
- ۸۷ ج - نظر ملاصدرا
- ۸۷ ۲- دلیل دوم و تکلف جمهور

- ۹۰ ۳- دلیل سوم
- ۹۱ توضیح آقای جواد مصلح
- ۹۱ ۴- دلیل چهارم و نظر ملاصدرا

فصل سوم «برخی از فواید و نتایج تجرد قوه خیال» ۹۵

- ۹۵ ۳-۱- بخش اول: «از نظر معرفة النفس»
- ۹۵ ۳-۱-۱- اهمیت تجرد قوه خیال از دو جنبه
- ۹۸ ۳-۱-۲- چگونگی ادراک یا مطالعه صور خیال
- ۹۹ الف - توضیحی در باره کثرت در وحدت
- ۱۰۰ ب - توضیحی در باره وحدت در کثرت
- ۱۰۱ ۳-۱-۳- ارتباط نفس و بدن و نقش تجرد قوه خیال در تبیین آن
- ۱۰۲ الف - نظر وحدت گرای محض
- ۱۰۲ ب - نظر کثرت گرا (ثنوی نگر)
- ۱۰۵ ج - نظر خاص ملاصدرا (وحدت در کثرت)
- ۱۰۶ ۳-۱-۴- نقش تجرد قوه خیال در اثبات تجرد نفس حیوانی
- ۱۰۹ ۳-۱-۵- نقش تجرد قوه خیال در اثبات عالم مثال مقداری
- ۱۱۱ ۳-۲- بخش دوم: از نظر «معاد شناسی»
- ۱۱۱ ۳-۲-۱- اثبات عالم برزخ و ارتباط آن با تجرد قوه خیال
- ۱۱۲ ۳-۲-۲- معاد جسمانی و نقش تجرد قوه خیال در اثبات آن
- ۱۱۴ ۳-۲-۳- چگونگی معاد و حشر نفوس ناقص

فصل اول

«تعاريف و كلييات»

۱- فصل اول «تعاریف و کلیات»

۱-۱- بخش اول:

مدخل (مقدمه)

۱- تعریف موضوع: موضوع این پایان نامه «بررسی قوه خیال از دیدگاه ابن سینا و ملاصدرا» است. چنانکه در تعریف قوه خیال گفته خواهد شد - قوه به معنای مبدء تغییر و اثر، و نیروی انجام کار است و خیال در لغت به معنای صورت و صورت گیری آمده است. قوه خیال در نزد ابن سینا و ملاصدرا یکی از قوای باطنی نفس حیوانی در انسان است. از نظر ابن سینا این قوه، صوری را که حس مشترک از حواس پنجگانه خارجی تهیه و تحصیل می کند بایگانی و نگه داری نموده و در مواقع لزوم آنها را استرجاع و یادآوری می کند. به نظر جمهور فلاسفه متقدم و ابن سینا، نفس حیوانی و تمام قوای آن از جمله قوه خیال «مادی و جسمانی» است. بر اساس مادی و جسمانی بودن قوه خیال کیفیت حفظ و نگه داری و استرجاع و یادآوری این صور از معضلات معرفت النفس فلسفی است و ابن سینا را وادار کرده، برخلاف مبانی خویش در کتاب «المباحثات» و برخی از آثار دیگرش به مجرد قوه خیال متمایل شده، استدلال نماید.

از دیدگاه ملاصدرا، نفس حیوانی و قوه خیال مجرد از ماده است و تجرد آن، تجرد برزخی و مثالی است. این نوع تجرد در فلسفه صدرایی و حکمت متعالیه به اثبات و ثبوت رسیده است.

بر اساس نظر ملاصدرا قوه خیال از مراتب نفس و یکی از نشأت ادراکی آن و مجرد می باشد و بر اساس اتحاد عاقل و معقول با نفس متحد است لذا برخلاف نظر ابن سینا در فلسفه صدرایی لزومی نیست که قوه تهیه و تحصیل صور و معانی مغایر با قوه حافظ و نگه دارنده آنها باشد و بلکه بر عکس در نظر ایشان این دو قوه با هم متحدند.

در نزد ملاصدرا، حس مشترک قوه مستقلی نیست و یکی از مراتب قوه خیال محسوب می شود و از سوی دیگری قوه و اهمه نیز مستقل از عقل نمی باشد لذا «قوه خیال» تنها قوه ادراکی است که از حواس ظاهری و باطنی «صورت گیری» و «تصویر برداری» می کند و آنها را حفظ و نگه داری نموده و در مواقع لزوم بر اساس شرایطی «یاد آوری» می کند.

ایشان در اهمیت این قوه و تجرد آن سعی بلیعی نموده و حل بسیاری از معضلات فلسفی در زمینه انسان شناسی و معاد جسمانی را بر آن مبتنی کرده اند.

۲- انگیزه انتخاب موضوع

برخی از انگیزه ها و موجباتی که باعث شدند این موضوع را انتخاب نمایم عبارتند از:

الف - نیاز درونی و علاقه ای که به مطالعه در کتاب «نفس» و تدبیر در آیات «انفسی» در خود احساس می کردم.

ب - «کتاب» و «سنت و عترت» دعوت و تشویق خاصی به «خود شناسی» کرده اند.

این اهتمام «ثقلین» انگیزه مضاعفی بود در انتخاب این موضوع.
ما این متن را به دو گوهر گرانقدر و تابناک از «سنت نبوی» و «عترت علوی» مزین
می‌کنیم.

پیامبر اکرم «صلی الله علیه و آله» می‌فرماید: (مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ عَرَفَ رَبَّهُ)^(۱)
علی علیه‌السلام در تشویق به خود شناسی می‌فرماید: (مَعْرِفَةُ النَّفْسِ أَنْفَعُ
الْمَعَارِفِ)^(۲)

و نیز در موعظه‌ای عتاب‌آمیز می‌فرماید: (عَجِبْتُ لِمَنْ يَنْشُدُ ضَالَّتَهُ وَ كَيْفَ
لَا يَنْشُدُ نَفْسَهُ)^(۳)

در مطالعه اجمالی در «معرفة النفس» روشن شد که قوه خیال یکی از قوای بسیار
مهم نفس است و اثبات تجرد آن نقش اساسی در خود شناسی دارد. و نیز در تأیید و
اثبات مسایل مربوط به اصل مهم «معاد» نقش و تأثیر بسزایی دارد، لذا در مبحث
گسترده نفس و انسان شناسی؛ بررسی قوه خیال از دیدگاه ابن سینا و ملاصدرا به
عنوان موضوع این پایان‌نامه برگزیدم که دیدگاه دو مکتب مشهور در فلسفه اسلامی
را در این باره مورد مطالعه و بررسی قرار می‌دهد.

۳- پیشینه تاریخی موضوع:

با مراجعه به کتب تاریخ علم و فلسفه روشن می‌شود که قوه خیال جزو اولین
قوای باطنی است که برای نفس کشف و اثبات گردیده است و قدمت تاریخی نفس
بسیار طولانی دارد و جزو اولین مسایلی است که مورد توجه، مطالعه و کنکاش بشر
قرار گرفته است. بزرگان فلسفه در ضمن مباحث قوای نفس در باره قوه خیال بحث و
بررسی کرده‌اند. آنچه در باره قوه خیال مهم است اثبات «تجرد» آن است.

۱- مجموعه آثار، جلد ۲، ص ۳۰۴ و (بهار الانوار، ج ۹۱، ص ۹۹).
۲- همان مأخذ، ص ۳۰۴ و (غرر الحکم) چاپ بیروت، ج ۲، ص ۲۸۸.
۳- همان مأخذ، ص ۳۰۵ و (همان، مدرک)